

Магдебурзьке право в історії української державності

Важливе значення для розвитку місцевого самоврядування в Україні мало магдебурзьке право, що поширюється на українські міста із сер. XIV ст. і передбачало надання міській громаді право здійснювати місцеве управління, запровадити модель місцевого самоврядування на зразок управління німецьким містом Магдебургом і в ряді документів отримало назву німецького чи саксонського права. Це питання є предметом досліджень відомих дослідників В. Антоновича, М. Владимирського-Буданова, А. Грицкевича, К. Камінської, О. Кістяківського, С. Соханевича, А. Яковлева, Я. Юха та ін. Роль і значення магдебурзького права, яке упродовж століть визначало статус європейських міст, істориками кожної доби оцінювалось по-різному, виходячи з певних політичних і філософських переконань.

Магдебурзьке право (*Jus Theutonicum Magdeburgense*, *Sachsische Weichbild* або *Magdeburger Weibildrecht*) у більшості досліджень визначається як середньовічне міське право, за яким міста частково звільнялись від центральної адміністрації (королівські) або влади феодала (приватні) та створювали органи місцевого самоврядування. Воно було започатковане привілеями 1188 р., отриманими німецьким містом Магдебургом від архієпископа – власника міста. Водночас нерідко зазначається, що врядування середньовічних міст на підставі магдебурзького права – перша історична форма місцевого самоврядування.

Магдебурзьке право – це збірник законів, що виник у кін. XIII ст. із "Саксонського Зерцала" і магдебурзького міського шеффенського права. Це особливе міське право з'являється в Німеччині після ознайомлення німецьких імператорів, які здійснювали походи в Італію. Оттон Великий заснував на Одері, Ельбі, За-але саксонські міста за зразком міст римських там, де люди з'їжджалися на торги і ярмарки: це місце позначалося особливим знаком "Weichbild".

Спочатку ці міста були безпосередньо підпорядковані королівській владі, згодом звільнившись від неї, *Weichbild* означає магдебурзьке міське право. Стародавнє магдебурзьке право шеффенів із Саксонським Зерцалом, Саксонським вейхбільдом та Іншими збірниками права стало основою цивільного і карного законодавства, судоустрою і судочинства в середньовічній Німеччині. У пруських володіннях німецького ордена Магдебурзьке право шеффенів під назвою хелмінського права перетворюється на основний закон країни і зберігається до XVII ст.

Суть магдебурзького права полягала у тому, що міське населення звільнялось від юрисдикції урядової адміністрації (феодалів, воєвод, намісників, ін.) й місту надавалась можливість самоврядування на корпоративній основі, запроваджувались власні органи міського самоврядування. До складу громади входили міщани - жителі міста, але лише ті, які мешкали поза межами земельної території, що належала єпископу чи князю замкові. Проте Ієрархія станових, групових й Індивідуальних соціально-правових статусів визначає усе правове життя суспільства, "міру чести" кожної соціальної групи й окремої особи.

Магдебурзьке право поширилось спочатку на Польщу разом з німецькими колоністами. Сприятливим часом для запровадження німецького права було царювання Казимира Великого, згодом усі "міста і "містечка" Польщі жили за магдебурзьким правом, відомим під різними назвами, що стали зразками для Інших магдебургій (наприклад, Хелм – хелмське право тощо).

З Польщі німецьке право поширилося на Литву і Русь. У Галичині Магдебурзьке право з'являється при руських князях, а за польського панування мало характер приватного привілею, даного німецьким мешканцям міста. Після першої унії Литви з Польщею (1386) німецьке право поширювалося й у литовсько-російських містах. Використовуючи як засіб колонізації, польський уряд видавав містам такі привілеї. У російських землях поширилося переважно магдебурзьке право, інші різновиди німецького права зустрічалися як винятки.

Прагматизм і універсальність магдебурзького права, з одного боку, та духовна спорідненість українців з європейською культурою, з другого боку, об'єктивно зумовили його швидке поширення на українських землях у всіх сферах життя. Це відбувалося паралельно зі збереженням і розвитком українського звичаєвого права. Однак польські та німецькі впливи зростали тут і в сер. XV ст. домінують у Великому Князівстві Литовському. Про це свідчать факти надання українським містам магдебурзького права в повному чи обмеженому обсягах.

Через неоднорідність систем управління за цим правом, доцільним є аналіз окремих їх видів. У кожній державі, конкретному місті форми місцевого устрою за магдебурзьким правом мали особливості, які визначались у привілеях на надання магдебурзького права. Тому слід досліджувати самоврядування кожного міста зокрема, і лише в цьому контексті – міське самоврядування загалом.

Перше українське місто, яке набуло магдебурзького права, – Новий Санчна Лемківщині (1299 р.). У 1339 р. останній галицький князь Юрій-Болеслав подарував місту Сянок привілеї на магдебурзьке право, а з переходом під польське правління майже всі галицько-руські міста отримують від королів привілеї на магдебурзьке право: Львів (1356 р.), Кам'янець-Подільський (1374 р.), Стрий та Володимир-Волинський (1431 р.), Луцьк (1432 р.), Снятин (1442 р.), Мукачеве (1445 р.) Рівне (1493 р.),

Київ (1494 р.), Дубно (1507 р.), Острог (1528 р.), Любомиль (1541 р.), Тернопіль (1548 р.), Корсунь (1584 р.), Переяслав (1585 р.), Біла Церква (1588 р.), Чигирин (1592 р.), Мозир (1595 р.), Канів (1600 р.), Богуслав (1620 р.), Чернігів (1623 р.), Вінниця (1640 р.) і т. д. Лише за період 1572-1647 рр. українським містам і містечкам було видано 50 магдебурзьких грамот. Однак після такого сплеску європеїзації місцевого самоврядування в Україні, особливо після Переяславської ради 1654 р., поширюються азійські процеси за характером, русифікаторські за суттю.

Серед учених немає єдності у тому, які з пам'ятників магдебурзького права застосовували російські міста Речі Посполитої. На думку В. Б. Антоновича, був взятий тільки зовнішній устрій міст і діяли юридичні норми на основі місцевих звичаїв. Професор М. Ф. Владимирський-Будаков був протилежної думки, що в містах діяли чужоземні джерела, а не місцеві звичаї. А. Ф. Кистяківський визнавав застосування судами ручних книг "Магдебурзьке право", складених польськими юристами, але це право зазнало впливу місцевих звичаїв і поглядів, що діяли поряд з ним і його замінювали. Водночас білоруський вчений Я. Юхо зазначає, що тут відображені місцеве право звичаїв і нові норми, створені при виділенні городян у відособлений стан феодального суспільства – міщан, і, що міста Великого Князівства Литовського управлялися не німецьким, а міським (міщанським) правом Литви.

Отже, українські міста запозичили нові принципи життя та пристосовували їх до своїх умов і особливостей. Через місцеві традиції структура і функції органів самоврядування в різних містах могли не збігатися, мати відмінності. Загалом організація адміністративної і судової влади за нормами магдебурзького права в містах ставила їх на один рівень з європейськими. Як відзначає А. П. Грицкевич, його отримання українськими містами означало досягнення високого економічного і соціального розвитку, зрівняння з багатьма німецькими і польськими містами.

Одночасно з магдебурзьким правом міста одержують право мати власний герб. Уперше його зображення зафіксовано на документах міського самоврядування 2 пол. XVI ст. Цей атрибут був присутній на документах міста, чим підкреслювалася його незалежність від княжої або королівської влади, економічний і культурний рівень певного центру.

У грамотах польських королів, у яких дарувалось магдебурзьке право окремим містам, зазначалося, що король ліквідує "всі інші права польські, литовські і російські і всі інші звичаї, що не узгоджуються з правом німецьким магдебурзьким". Місто звільнялося від влади воєвод, панів, старостів, судів і підсудків, намісників і інших урядників; городяни не зобов'язані були відповідати перед ними з будь-яких питань. У містах установлювався свій власний суд, їх жителі були звільнені від обов'язкової військової повинності, "товк і гвалтів", подвірної повинності, затримування гінців і послів. Однак, насправді ніхто не міг надати жодних гарантій від втручання міських "людей".

Міщани набули права на вільну торгівлю, значну площу землі навколо міста (так, Несвіж одержав 100 валок), на "вхід" у хазяйські лісові масиви і води (для випасу тварин, будівництва й опалення, полювання і риболовлі). Вони зобов'язані були поставляти лише обоз для війська. Міста отримують право володіти поземельною власністю, а раніше воно належало шляхті.

Міста з магдебурзьким правом, розташовані на важливих торгових шляхах, будували для іноземних купців „гостинні двори". Обов'язки ж "вільних" міст були невеликими, зводилися до сплати мита у державну скарбницю (магістрат розподіляв його на всіх міщан), у т. ч. незвичні податки на військові потреби. Таким чином, міщани міст з магдебурзьким правом були теж привілейованим соціальним прошарком. Не дивлячись на те, що ряд міст і містечок одержали не повне магдебурзьке право, а деякі елементи самоврядування, з наданням міщанам юридичних гарантій приватної власності створено сприятливі умови для господарського розвитку міста і суспільного ладу.

В адміністративно-правовому плані самоврядування завдяки магдебурзькому праву відокремило місто від волості. Його запровадження Передбачало власні органи самоврядування - магістратури складі ради на чолі з бурмістром та лави на чолі з вйтом. Влада вйта складала найважливішу частину муніципального управління, усі жителі міста повинні були підкорятися йому, йому і нараді присяжних належала судова влада. Вйт, на думку дослідників, був окремою інституцією, йому підпорядковувався магістрат. Інші вчені припускають, що вйт входив у магістрат.

Ця найвища посадова особа міста в основному призначалася королем і з усіх міст України, що мали магдебурзьке право, тільки жителі Києва його самостійно обирали. Вйт головував на засіданнях і виконував поліцейсько-дисциплінарні функції. У якості утримання вйт одержував частку із суми грошових штрафів і судових витрат, земельний наділ у місті, право утримання м'ясної лавки на міському ринку, ін. Порівняно з магдебурзьким правом, вйт міста Великого Князівства Литовського мав більші повноваження, як і їх джерела прибутків.

Рішення вйта, прийняті без участі ради, вважали недійсними. Вйти призначали собі намісника-лентвйта, на якого було покладено нагляд за діяльністю магістрату. Проте, на відміну від західних країн, інститут вйта в Україні, феодалізувався.

До складу адміністративного органу – ради – входило 3-6 радців (ратманів), які обирались спочатку вйтом із запропонованих громадою кандидатів, а згодом жителями міста на один рік. Колегія радців обирала голову – бурмістра, одного чи більше, повноваження якого почергово (один квартал) могли виконувати радці.

Основним обов'язком бурмістра було ведення засідання магістрату в якості старшини. До його компетенції належали: контроль за діяльністю комунальних служб, витрати міської скарбниці, охорона громадського порядку і т. д. Вйт і бурмістри приймали рішення після згоди радців, але вони часто порушували норми магдебурзького права, про що свідчать скарги городян

Великому князю та королю. Члени магістрату, вйт і бурмістри охоронялися від зазіхань на їх життя, честь і гідність. Статути міст передбачали суворі покарання за такі порушення.

Членами ради могли бути обрані тільки законороджені, заможні міщани, що були "при стані" не менше 3-5 років. Тобто обов'язковою вимогою до членів цієї ради – радців – була їх "осілість і володіння майном. Рядові міщани рідко потрапляли в число "електів" або "ратманів". Рада на чолі з бурмістром здійснювала керівництво містом і поточними справами: піклувалася про збільшення суспільного добра, щоб не було дорожчання продуктів, карала перекупників, коли вони всупереч розпорядженням ради починали продаж раніше визначеного терміну, стежила за тим, щоб міри і ваги були в належному стані. Вона зобов'язана була не допускати роздорів у місті, захищати вдів, сиріт, не дозволяти поширення азартних ігор.

Рада збиралася в ратуші не менше одного разу в тиждень або скільки цього потребують справи. Предметом обговорення на її засіданнях були питання загальних інтересів міста. Так, 1626 р. рада Могилева на протидію самовольству великокнязівських складальників податків, домоглася права самим збирати податки і здавати їх у скарбницю. У деяких випадках для охорони прав городян рада приймала статут (наприклад, в Оршеві 1621 р.). Також рада видавала міські постанови – вількери, що мали таку ж обов'язкову силу, як і державні закони.

Раді підпорядковувалися ремісники міста і вона визначала покарання за порушення цехового устрою. Для захисту інтересів ремісників і торговців ради деяких міст забороняли діяльність осіб, не підпорядкованих міській владі.

В усіх містах Речі Посполитої рада представляла суспільну самодіяльність корисливо мобілізуючи владу і багатство міське в руках своїх членів. У деяких містах були засновані особливі колегії для посольства з 7, 20, 30 і 40 представників, яким належала законодавча влада. Вона мала свого регента і посилала свого представника на сейм. З радою колегії вели суперечки, вносячи плутанину в муніципальний устрій міста. Зрештою, уряд вирішив знищити їх в Литві у всіх містах, крім 11 великих і найстарших.

Особливістю магдебурзького права в містах Великого Князівства Литовського було збереження ролі сходу городян, особливо у виборі службових осіб. Через те, що державні посади в Польщі, зокрема війтівство, могли відчужуватися за допомогою дарунка або купівлі, багаті міста скористалися цим і скупили війтівство. Права в такий спосіб переходили до міської громади, а основну роль відіграє рада. Водночас рада в польських і в литовсько-російських містах не мала такого значення, яку сілезьких, вона не була відмежована від лави – колегії присяжних (лавників).

Хоча форма муніципального управління запроваджувалась у Польщі, Литві і Русі на зразок такої, що склалась в Сілезії, проте можна виділити такі її особливості:

- 1) спочатку влада війта не стосувалась міської громади:
- 2) влада війта здійснювалася у міській громаді, яка управлялася замкнутою радою;
- 3) влада ради обмежується представницькими установами громади.

Цей історичний шлях міста проходили у різний час: одні з XIV ст., інші у XVII ст.

Як бачимо, крім ради, магдебурзьке право передбачало обрання і лави – органу судової влади, що складалась з лавників, обраних довічно на чолі з війтом. Члени лави (лавники) засідали в суді, вели слідство і виносили вироки. Їх кількість у різних містах не була однаковою: у Магдебурзі 12 разом із війтом, в інших містах – 7,6 і навіть 3 чоловік. Спочатку вони обиралися громадою і склали присягу; потім з вибуванням членів лави поповнювала вже сама себе.

Отже, рада та лави входили до магістрату, причому лаві доручалася судова влада, раді – управління поточними справами міста.

Магдебурзьке право передбачало застосування таких муніципальних судів: 1) суд великий бургробський; 2) солтиський; 3) виложений; 4) потоковий; 5) гостиний суд; 6) "гаряче право" – суд над злочинцями, пійманими на місці злочину. Останні три види судів діяли за необхідністю. В усіх судах присяжними були ті самі міські лавники. Разом з важкими злочинами (убивства, здириства, і т. д.) за магдебурзьким правом у судах розглядалися побутові справи. Так, існувало положення, що передбачало позбавлення ремісника права займатися ремеслом за убивство собаки або kota. Звертає увагу і той факт, що в судових розглядах обидві сторони користувалися послугами адвокатів. Для порівняння: у Росії адвокатура створена тільки 1864 р. Звідси очевидно, що наша країна випереджала в деяких важливих питаннях сусідню державу більш ніж на 200 років. До того ж міський стан Росії не мав прав на самоврядування за зразком магдебурзького.

Окрім українських міст, магдебурзького права набувають і українські села. Сільське місцеве самоврядування також ґрунтувалося на німецькому праві, але в спрощеній формі. Представником сільської громади в сільській владі був війт, який виступав посередником між селом та польським чи

німецьким паном. Спочатку пан купував в уряді певну територію, де засновував село, автоматично отримуючи право управляти цим селом і одержувати з нього певні доходи. Ті села, які вже існували й попадали на основі німецького права під панську опіку, також платили власникові землі плату. З часом пани обмежували й позбавляли в'їтів їх представницьких повноважень та деяких привілеїв і запроваджували у цих селах панщину і права сільської громади зводилися до мінімуму⁶⁷. Панщина, яка розповсюджувалася в інших українських землях на основі старого "руського права" і за експлуаторським характером не відрізнялася від заснованої на німецькому праві, у 2 пол. XVI ст. ліквідувала різницю українських сіл в питаннях місцевого самоврядування.

Згодом, на відміну від міського в'їта керівником села (за відсутності ради – одноособовим) стає солтис з адміністративними, поліцейськими та судовими функціями. Магдебурзьке право надавалось шляхом купівлі-продажу або дарування – село передавалось третій особі як винагорода за військову чи урядову службу. Набуте шляхом купівлі-продажу або дарування солтиство ставало власністю у повному обсязі і солтис міг розпоряджатись належним йому майном, його спадковий характер підтверджувався в усіх привілеях.

Отже, окремі галицькі села управлялися на основі волоського права, запровадженого з сусідніх Угорщини та Молдавії, де застосовувалося ще в XII ст. Волоське право походило з німецького, однак врядування й ведення господарства в селах за його нормами були більше пристосовані до життя, зокрема у питаннях податків. Різниця між німецькою правовою моделлю самоврядування та волоською полягала у тому, що за останньою селами управляли українські пани, оскільки виключались конфесійні обмеження.

Як свідчать історичні джерела, місцеве самоврядування на принципах магдебурзького права не було досить ефективним для корінного населення в українських землях. Міщанам було заборонено володіти майном, купленим у польських, вірменських, єврейських та німецьких панів, а їх ремісничі справи блокувалися панськими ремісниками. Також суворими обмеженнями для міщан-українців були конфесійні, мовні, культурні та політичні, особливо після приєднання до Польщі Галичини на поч. XV ст. Православні українці були відсторонені від міського управління в управах і судах. У результаті реальна міська влада зосереджувалася в руках некорінного населення, що призводило до обмежень, заборон для українців у торгівлі, судових рішеннях, купівлі-продажу будинків, здійсненні церковних обрядів і церемоній, праві проживати в місті тощо. Наприклад, у межах міста Львова було дозволено проживати лише 30 сім'ям українців, та й то абсолютно асимільованим.

Поширення магдебурзького права в українських містах і селах мало позитивні наслідки. Навіть культурна й політична дискримінації корінного населення сприяли єднанню міщанства, що втратило владу у власному місті, з провідною соціальною верствою українців – козацтвом. В епоху Козацької держави місцеве самоврядування змінилось: у містах з магдебурзьким правом самоврядування було збережено і це надавало їм незалежність від козацької адміністрації. Проте міщанство цього періоду не було численне і міста з магдебурзьким правом не зазнали культурних і конфесійних утисків.

Історія свідчить, важливим етапом процесу становлення організації міських жителів як зовнішньо оформленої системи суспільної регуляції стає формування середньовічного міського права – магдебурзького права. Не дивлячись на те, що як "самоврядування" цей тип управління може бути охарактеризований до певної міри умовно, це перша історична форма (модель) організації влади. Ні імунітет, ні ринок, а міське право на основі норм магдебурзького права є поєднанням юридичних наслідків різних аспектів суспільного життя, утворює місто (а не поселення). Його отримали міста,

оформлюючись так званими магдебурзькими грамотами, які відігравали роль статутів (хартій) західноєвропейських міст.

Історія інститутів і органів суспільної самоорганізації феодальної епохи (магдебурзьке право) знаходить подальший розвиток в інших формах самоврядування, є передісторією становлення сучасного місцевого самоврядування. В умовах розбудови демократичних Інститутів громадянського суспільства в Україні корисним є аналіз історії виникнення та джерел магдебурзького права, прав міст, що користувалися цим правом, їх органів влади, впливу магдебурзького права на розвиток Української держави, її правової системи, а також узагальнення відповідного позитивного і негативного історичного досвіду.